

PAWEŁ LIBERA

Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej
Instytut Historii PAN
ORCID: 0000-0001-5541-0822

JAN SZUMSKI

Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej
Instytut Historii Nauki PAN
ORCID: 0000-0001-6591-5795

MIĘDZY EKSPOZYTURĄ BIAŁEGO WYWIADU A INSTYTUCJĄ NAUKOWĄ – OŚRODKI BADAJĄCE PROBLEMATYKĘ POLSKĄ W ZWIĄZKU SOWIECKIM W LATACH 1921–1938

Bolszewicy, którzy przejęli władzę w Rosji w 1917 r., od samego początku głosili ideę rewolucji światowej i – co za tym idzie – nieuchronność szerzenia swojego systemu społeczno-politycznego w innych państwach. Zapowiadali, że system ten będzie rozpowszechniany siłą. Wrogie zamiary Piotrogradu i Moskwy wobec najbliższych sąsiadów, w tym Polski, od wielu lat budziły duże zainteresowanie badaczy. Ponieważ polityka sowiecka była realizowana przez różne agendy państwowe, najczęściej analizowano jej najważniejsze kierunki: dyplomatyczny, wojskowy, gospodarczy i wywiadowczy. Podmioty działające na każdym z tych odcinków potrzebowały możliwie pełnej i szczegółowej wiedzy na temat swoich przeciwników i otrzymywały ją dzięki pomocy podległych im, wyspecjalizowanych struktur. W pozyskiwaniu informacji – oprócz źródeł operacyjnych – ważną rolę odgrywała analiza powszechnie dostępnych materiałów, druków i publikacji.

Polscy historycy nie poświęcali dotąd większej uwagi działalności wspomnianych struktur. Ich uwaga skupiała się na „drugiej stronie medalu” – ukazywaniu wkładu rodzimych uczonych w rozwój wiedzy o ZSRS, w szczególności prekursorów badań sowietologicznych okresu międzywojennego, pracujących w Instytucie Wschodnim w Warszawie oraz Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej (INBEW) w Wilnie. W tym ostatnim byli zatrudnieni znawca gospodarki sowieckiej – prof. Stanisław Swianiewicz

oraz specjalista od zagadnień prawno-ustrojowych ZSRS – prof. Wiktor Sukiennicki¹. Problem politycznych aspektów funkcjonowania INBEW i Szkoły Nauk Politycznych (SNP) oraz wpływu wywieranego na nie przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych i Wydział II Sztabu Głównego poruszył w jednym ze swoich ostatnich artykułów Paweł Libera². Oprócz studiów nad INBEW, wśród prac dotyczących polskich ośrodków naukowych, badających podstawy ideowo-polityczne oraz metody i narzędzia szerzenia propagandy przez różne agendy, będące w istocie ekspozyturami wywiadu sowieckiego, jak chociażby Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom (MOPR), należy wymienić monografię autorstwa Karola Sacewicza. Szczególnie istotny jest jej rozdział poświęcony społecznym, antykomunistycznym inicjatywom Polaków oraz podrozdział odnoszący się do Instytutu Naukowego Badania Komunizmu (INBK)³. W dorobku historiografii polskiej, poza znanymi pracami Marka Kornata, Karola Sacewicza, Andrzeja Nowaka i Grzegorza Zackiewicza, znalazły się również badania nad powojenną sowietologią amerykańską i polską (Miroslaw Filipowicz, Sławomir Łukasiewicz)⁴. Cenne ustalenia przynoszą prace polskich badaczy, przede wszystkim Aleksandra Smolińskiego, na temat studiów dotyczących potencjału gospodarczego i militarnego Moskwy, prowadzonych przez różne agendy Wojska Polskiego w okresie międzywojennym⁵.

¹ Dzieje i dorobek sowietologiczny Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej (INBEW) zostały ujęte w: M. Kornat, *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*, Kraków 2003. Oprócz dziejów INBEW sytuację organizacyjną i kadrową Szkoły Nauk Politycznych (SNP) omówiła H. Ilgiewicz, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej oraz Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie (1930–1939)*, Warszawa 1977, s. 699–712. O początkach sowietologii: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939). *Idee – ludzie – dziedzictwo*, red. J. Malicki, A. Pukszo, Warszawa 2020.

² P. Libera, *Polityczne aspekty funkcjonowania Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej i Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie (1930–1939)*, „Dzieje Najnowsze” 2021, nr 4, s. 67–84. Zob. także: *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały*, red. W. Balcerak, Warszawa 2019, s. 699–712. O początkach sowietologii: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939). *Idee – ludzie – dziedzictwo*, red. J. Malicki, A. Pukszo, Warszawa 2020.

³ K. Sacewicz, *Komunizm i antykomunizm w II Rzeczypospolitej. Państwo – społeczeństwo – partie*, Olsztyn 2016. O Instytucie Naukowego Badania Komunizmu (INBK) zob. także: J. Puchalski, *Instytut Naukowego Badania Komunizmu w Warszawie (1930–1939). Program, organizacja, zbiory prace księgoznawcze [w:] Bibliologia polityczna. Praca zbiorowa*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2011, s. 214–243. Warto też wspomnieć o badaniach dotyczących zainteresowania prasy polskiej sytuacją w Sowietach: L. Piątkowski, *Związek Radziecki w publicystyce polskiej 1922–1928 – społeczeństwo, polityka, gospodarka*, Lublin 1992.

⁴ Andrzej Nowak, opisując fenomen „szkoły polskiej” w sowietologii i szukając jej tradycji, sięgnął po aktualne diagnozy wielkich twórców polskiego romantyzmu (A. Nowak, *Powrót „Imperium Zła”. Ideologie współczesnej Rosji, ich twórcy i krytycy (1913–2023)*, Kraków 2023). Z kolei Grzegorz Zackiewicz przeanalizował polską międzywojenną myśl polityczną na temat systemu sowieckiego (G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*, Kraków 2004). Z prowadzonych ostatnio badań wynika, że polscy uczeni wywarli spory wpływ na studia nad ZSRS na Zachodzie po II wojnie światowej (S. Łukasiewicz, *Rozproszona sieć eksperckie. Emigracyjne losy i twórczość sowietologów z Polski w okresie zimnej wojny [Projekt NCN 2021/41/B/HS3/01944]*). Badania sowietologiczne pierwotnie były zdominowane przez politologów studiujących „systemy polityczne”. Stopniowo rozszerzano możliwości prowadzenia prac interdyscyplinarnych, łączących np. historię społeczną i socjologię polityczną. Z czasem sowietologia wyodrębniła się jako dziedzina badań odrębna od rosjoznawstwa (Z. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917*, New York 1986).

⁵ Zob. m.in.: A. Smoliński, *Analyzy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. formułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych: przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego na Sowiety*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2016, t. 7, s. 73–99.

Kolejnym – oprócz niedostatku opracowań na omawiany temat – czynnikiem inspirowującym do podjęcia próby analizy problematyki badań nad Polską, prowadzonych w ZSRS, jest słabo poznana i w zasadzie pomijana w historiografii działalność instytucji naukowych afiliowanych przy sowieckiej partii komunistycznej. Mimo często wątpliwego dorobku merytorycznego zajmowały one ważne miejsce we wspomnianych badaniach. Zakres ich aktywności daleko wykraczał poza gromadzenie materiałów oraz tworzenie mitologicznego obrazu historii partii komunistycznej i specyficznie rozumianego ruchu robotniczego. Szczególnie interesujący, a zarazem najmniej znany, wydaje się okres, gdy w Moskwie, Kijowie i Mińsku powstawały ośrodki zajmujące się szeroko rozumianymi kwestiami polskimi, podporządkowane odpowiednio KC RKP(b)/WKP(b) oraz komitetem centralnym partii komunistycznych sowieckiej Ukrainy i Białorusi.

Poza obszarem zainteresowania autorów niniejszego artykułu znajdują się zagadnienia polityki informacyjnej i propagandy międzynarodowej, dotyczących spraw polskich, w których ważną rolę, poza Wydziałem Informacji i Prasy NKID⁶, pełniły rozliczne struktury Kominternu⁷, a na początku lat trzydziestych – Biuro Informacji Międzynarodowej (BIM) KC WKP(b)⁸. W celu gromadzenia informacji i sondowania nastrojów BIM korzystało z usług agentów działających Zachodzie pod przykryciem dyplomatów i dziennikarzy. Przykładem takiego funkcjonariusza był Stefan Jan Nejman (Rajewski), pełniącego kolejno funkcje: radcy ambasady ZSRS w Berlinie, przedstawiciela agencji prasowej TASS w Paryżu i kierownika Wydziału Zagranicznego rządowego dziennika „Izwestija”.

W Związku Sowieckim zdobywaniem informacji na temat Polski, podobnie jak to było w przypadku innych państw, zajmowały się struktury dyplomatyczne, wywiadowcze, wojskowe i prasowe. Czy jednak były to jedyne źródła wiedzy? Czy nauka sowiecka, a zwłaszcza ośrodki specjalizujące się w badaniu obcych państw, również brały udział w jej pozyskiwaniu? Jaka była ich rola? Wiadomo, że w państwach komunistycznych ośrodki naukowe pełniły równocześnie różne funkcje: edukacyjną, badawczą oraz propagandową. Zgodnie z ideologią sowiecką wszystkie podmioty, w tym naukowe, miały służyć państwu.

Wiadomo, że władze ZSRS gromadziły różne dane dotyczące Polski – jej gospodarki, wojska, życia społecznego, politycznego, a także mniejszości narodowych. Sposób pozyskiwania tych wiadomości oraz kierunki i zadania wyznaczone poszczególnym instytucjom są wciąż słabo znane, gdyż temat ten nie był podejmowany przez historyków. Z jednej strony był uznawany za oczywisty, a z drugiej badanie go było bardzo trudne do przeprowadzenia ze względu na ograniczony dostęp do informacji. Chodzi o wgląd

⁶ NKID (Народный комиссариат иностранных дел – НКИД) – Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych.

⁷ Szerzej na ten temat zob.: Г.М. Адибекоев, Э.Н. Шахназарова, К.К. Ширина, *Организационная структура Коминтерна. 1919–1943*, Москва 1997; P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warszawa 2003, s. 33–38; N. Liebediewa, *Komintern i Polska w latach 1919–1943* [w:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019, s. 163–210.

⁸ BIM przy KC WKP(b), powołane z inicjatywy Józefa Stalina wiosną 1932 r., z Karolem Radkiem na czele, oprócz dostarczania obiektywnej, pozbawionej retuszu ideologicznego informacji analitycznej, główny wysiłek miało skupiać na realizacji zadań politycznych i wojskowo-strategicznych w trójkącie Moskwa–Warszawa–Berlin (O. Ken, *Карл Радек и Бюро международной информации ЦК ВКП(б), 1932–1934 гг.*, „Cahiers du Monde Russe” 2003, t. 44, nr 1, s. 135–178).

nie tylko do materiałów archiwalnych tych instytucji, z którymi współpracowały polskie jednostki naukowe, lecz także do publikacji specjalistycznych, stanowiących najważniejszy wynik prowadzonych w nich prac. Były one drukowane w małej liczbie egzemplarzy i często miały charakter opracowań do użytku wewnętrznego. Ponadto publikacje poświęcone sprawom polskim, nawet te wydane w stosunkowo wysokich nakładach, są obecnie trudno dostępne.

Poniższy tekst jest pierwszą próbą usystematyzowania naszej wiedzy na temat pozyskiwania wiadomości o Polsce przez instytucje naukowe ZSRS, inne niż struktury dyplomatyczne, wywiadowcze, wojskowe i prasowe. Po analizie dostępnych nam sowieckich dokumentów archiwalnych i wydanych drukiem, a także opracowań, przedstawiamy spostrzeżenia dotyczące instytucji i kadr, które zajmowały się analizą sytuacji w II Rzeczypospolitej oraz zadań, które przed nimi stawiano i sposobów ich realizacji. Mamy świadomość, że jest zbyt wcześnie na formułowanie ostatecznych wniosków, dlatego prezentowane tezy traktujemy jako głos inicjujący dyskusję na temat poruszony w tym artykule.

INSTYTUCJE I LUDZIE

Mimo że władze sowieckie były zainteresowane Polską od momentu przejęcia rządów Rosją, początkowo ich działania nie doprowadziły do rozwinięcia zorganizowanej aktywności, mającej na celu pozyskiwanie informacji analitycznej. Przeciwnie, do początku lat trzydziestych gromadzenie i analiza danych dotyczących spraw polskich nie były scentralizowane w jednej instytucji. Takiej funkcji nie pełnił Komisariat do Spraw Polskich, powołany na początku władzy bolszewików w ramach Ludowego Komisariatu do Spraw Narodowości, chociaż w jego organizacji (nie tylko polskiej sekcji) duży udział brali prominentni polscy komuniści ze Stanisławem Pestkowskim na czele⁹. Nie zajmowało się tymi zagadnieniami również Biuro Polskie KC RKP(b). Być może przyczyną tego stanu rzeczy stało się to, że w kręgach kierowniczych tych instytucji zasiadali liczni polscy komuniści, którzy zagadnienia kraju, z którego pochodzili, dobrze znali osobiście.

Nie podejmowały tych kwestii również inne instytucje „polskie” w Związku Sowieckim, które powstawały od początku lat dwudziestych. W tym czasie taktycznym posunięciem komunistów na terenach nierosyjskich była polityka tzw. korienizacji (ros. *коренизация*, od słowa *корень*, czyli rdzeń), polegająca na zwiększaniu udziału miejscowej (rdzennej) ludności w aparacie państwowym i partyjnym oraz promowaniu jej języków narodowych i kultur¹⁰. Miało to na celu zwiększenie wpływów i popularności bolszewików wśród mniejszości etnicznych. Poza tworzeniem republik narodowościowych organizowano obszary autonomiczne dla społeczności, których państwa narodowe pozostawały poza

⁹ K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.

¹⁰ Zob. więcej: T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, Ithaca NY 2001.

granicami ZSRS. Należały do nich: Polski Rejon Narodowy im. Feliksa Dzierżyńskiego (tzw. Dzierżyńszczyzna) na terytorium sowieckiej Białorusi i Polski Rejon Narodowy im. Juliana Marchlewskiego (tzw. Marchlewszczyzna) na Ukrainie, powołane do życia w drugiej połowie lat dwudziestych i na początku trzydziestych na obszarach sowieckich graniczących z II Rzeczpospolitą. W ich ramach tworzone polskie rady wiejskie, przedszkola, szkoły, technika pedagogiczne, domy dziecka, sądy, instytucje kultury i oświaty. W stolicach republik związkowych zorganizowano takie placówki, jak Polski Państwowy Teatr w Kijowie czy polskie instytuty pedagogiczne w Kijowie i Mińsku. Powołano także polski sektor w Białoruskim Zjednoczeniu Pisarzy Proletariackich (БЕЛАПП – *Белорусская Ассоциация пролетарских писателей*). Język polski, oprócz białoruskiego, rosyjskiego i jidysz, uzyskał w 1924 r. status urzędowego w Białoruskiej SRS. Domeną wspomnianych instytucji było raczej uprawianie propagandy na użytek wewnętrzny, przede wszystkim wobec Polaków żyjących pod panowaniem Moskwy i przekształcanie ich w „nowych” ludzi sowieckich. Taką działalność prowadziły zwłaszcza instytuty pedagogiczne na Białorusi i Ukrainie¹¹, w takim celu pisano większość artykułów prasowych, zamieszczanych w pismach wydawanych przez „polskie” instytucje w ZSRS¹².

Nieco inny charakter miały instytucje sowieckie, zajmujące się badaniem historii ruchu komunistycznego. Ich początki sięgają 25 września 1920 r., gdy uchwałą Rady Komisarzy Ludowych (RKL) Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Sowieckiej powołano przy Ludowym Komisariacie Oświaty (*Наркомпрос*)¹³ Komisję ds. Gromadzenia i Badania Historii Rewolucji Październikowej i Historii Rosyjskiej Partii Komunistycznej (*Комиссия для собирания и изучения материалов по истории Октябрьской революции и истории РКП*, w skrócie Histpart), która od 1921 r. funkcjonowała jako jeden z wydziałów KC RKP(b). Utworzono także inne ośrodki badań historii komunizmu: Instytut Karola Marksa i Fryderyka Engelsa (IME), który powstał na mocy decyzji Biura Organizacyjnego KC RKP(b) w styczniu 1921 r. oraz Instytut Lenina (IL) – w maju 1923 r. – jako część Akademii Socjalistycznej (następnie Akademii Komunistycznej), zajmujący się gromadzeniem materiałów związanych z działalnością „wodza światowego proletariatu”. Ostatecznie na mocy decyzji KC WKP(b) z maja i sierpnia 1928 r. Histpart połączono z IL, powołując do życia Instytut Lenina przy KC WKP(b). W listopadzie 1931 r. odbyła się kolejna fuzja. W jej wyniku powstał Instytut Marksa–Engelsa–Lenina przy KC WKP(b), w skrócie IMEL¹⁴.

W strukturze Histpartu funkcjonowały dwie podkomisje: Historii Partii oraz Historii Rewolucji Październikowej. Gromadzone materiały przekazywano do tworzącego się

¹¹ Liczne sprawozdania i dokumenty na temat działalności tych instytutów były publikowane w najważniejszych zbiorach dokumentów dotyczących stosunków polsko-sowieckich.

¹² Wątek ten był szczegółowo analizowany przez badaczy z Instytutu Języka Polskiego PAN w ramach projektu: *Prasa polskojęzyczna w początkach sowietyzacji Ukrain. Wybór źródeł*, red. E. Dzięgiel, zob. strona internetowa projektu: <https://prasapolukr.ijp.pan.pl/content/projekt> oraz E. Dzięgiel, K. Czarnecka, D.A. Kowalska, L. Yanushevska, *Polskojęzyczna prasa na Ukrainie sowieckiej w latach 1918–1939 – przegląd tytułów i treści*, Kraków 2016.

¹³ Народный комиссариат просвещения РСФСР (Наркомпрос) – Ludowy Komisariat Oświaty Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Rad – organ władzy w Rosji Sowieckiej, powołany w 1918 r., zajmujący się szerokim wachlarzem spraw związanych z oświatą, nauką, instytucjami kultury, muzeami, archiwami itp.

¹⁴ Szerzej na ten temat zob.: В.Г. Мосолов, *ИМЭЛ – цитадель партийной ортодоксии: из истории Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1921–1956*, Москва 2010.

archiwum tej instytucji, a za sprawy popularyzacji odpowiadała Podsekcja Wystaw, z której w 1924 r. wyodrębniono Muzeum Historii Rewolucji. Histpart miał swoje oddziały regionalne: gubernialne (a następnie obwodowe) i republikańskie (w republikach związkowych). Za ewenement można uznać powołanie w 1923 r. w moskiewskim Histpartcie autonomicznej Komisji Polskiej. W jej skład w różnym czasie wchodziłi prominentni bolszewicy polskiego pochodzenia: Feliks Dzierżyński, Zofia Dzierżyńska, Józef Unslicht, Feliks Kon, Julian Marchlewski i Adolf Warski, którzy – również w swoich opracowaniach – podejmowali wątki historii „polskiego ruchu rewolucyjnego”. W latach 1926–1932 przewodniczącym komisji był Józef Rotsztadt (ps. Józef Krasny), były działacz SDKPiL i KPRP¹⁵, współpracownik Dzierżyńskiego, związany z Kominternem, kierownik zjednoczonej rezydentury Zarządu Wywiadu Sztabu Armii Czerwonej i INO OGPU w Wiedniu¹⁶.

Czasopismo „Z Pola Walki”, wydawane w Moskwie przy Komisji Polskiej Histpartu w latach 1922–1934, nawiązywało do dorobku partii „Proletariat”, genewskiej publikacji z 1886 r., publikacji Polskiej Partii Socjalistycznej z roku 1904 i wydawnictwa SDKPiL z 1905 r.¹⁷ Komisja przygotowała kilka serii wydawniczych, a jej członkowie byli również aktywni w innych periodykach, m.in. na łamach „Rewolucji Proletariackiej” (ros. „Пролетарская революция”), organu Histpartu w latach 1921–1941.

Przy polskim Histpartcie – oprócz wydawania własnego periodyku i gromadzenia materiałów w Polskim Archiwum Komunistycznym, bibliotece i muzeum – funkcjonowały kolegia redakcyjne kilku serii wydawniczych¹⁸. Jednym z głównych kierunków ich działalności było publikowanie edycji źródeł do historii polskiego komunizmu oraz organizacji i partii uważanych za jego ideowych poprzedników. W ramach tych prac Bronisław Szmidt, komunista i historyk ruchu robotniczego, przygotował w IMEL dwa tomy dokumentów do historii SDKPiL¹⁹. Sporo miejsca w działalności zajmowała popularyzacja postaci czołowych działaczy ruchu rewolucyjnego, mających polskie korzenie bądź działających na ziemiach polskich, jak Leon Jogiches (pseud. Jan Tyszka) czy Feliks Dzierżyński.

Komisje Histpartu powołano także na sowieckiej Ukrainie i Białorusi, graniczących z II Rzeczpospolitą i zamieszkałych przez duże skupiska Polaków. Na Ukrainie, w ówczesnej stolicy Charkowie, 6 kwietnia 1921 r. utworzono Komisję ds. Badań Historii Rewolucji Październikowej i Komunistycznej Partii Ukrainy (ukr. *Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та її історії Комуніст партії України*). W marcu następnego roku, na wzór Moskwy, podporządkowano ją KC KP(b)U. W roku 1929 komi-

¹⁵ Zob. *Справочно-информационные материалы к документальным фондам РЦХИДНИ*, вып. 2, под ред. Ю.Н. Амiantoва, К.М. Андерсона (гл. редактор), О.В. Наумова, З.Н. Тихоновой, Москва 1996, s. 113.

¹⁶ М.А. Алексеев, А.И. Колпакиди, В.Я. Кочик, *Энциклопедия военной разведки. 1918–1945 гг.*, Москва 2012, s. 442–443.

¹⁷ J. Holzer, *Czasopismo „Z Pola Walki” w polskiej historiografii ruchu robotniczego*, „Przegląd Historyczny” 1978, t. 69, z. 2, s. 299.

¹⁸ *О работе Редакционной коллегии польских изданий ИМЭЛ*, „Историк-марксист” 1933, nr 4 (32), s. 147–148.

¹⁹ *Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty*, t. 1: 1893–1904, oprac. B. Szmidt, Moskwa 1934; t. 2: 1914–1918, oprac. B. Szmidt, red. S. Krzyżanowski, Moskwa 1936.

sję przekształcono w Instytut Historii Partii i Rewolucji Październikowej na Ukrainie, który dekadę później zdegradowano do poziomu filii moskiewskiego IMEL, zachowując przez cały czas jego związek z Komitetem Centralnym ukraińskiej partii²⁰. Od 1934 r., po przeniesieniu stolicy republiki, siedzibą tej instytucji stał się Kijów. Domeną Histpartu było badanie przeszłości, która w warunkach sowieckich miała duże znaczenie w polityce bieżącej i wielokrotnie była wykorzystywana w rozgrywkach politycznych. W tym zakresie jego prace obejmowały analizę sytuacji w środowisku polskich komunistów, natomiast w niewielkim stopniu dotyczyły studiów nad sytuacją bieżącą w II Rzeczypospolitej.

Zbieraniem informacji o Polsce zajmowały się także inne ośrodki sowieckie. Bardzo ważną rolę odgrywał w tej działalności Komintern, który oprócz swojej polskiej sekcji – KPRP/KPP – miał liczne, formalnie niezależne odgałęzienia (filie), takie jak: Międzynarodówka Chłopska (Крестинтерн), wspomniany wyżej MOPR czy Międzynarodówka Związków Zawodowych (Профинтерн), z których każde zajmowało się Polską i miało w niej swoich wysłanników. Oprócz sprawozdań przekazywanych z Warszawy do Moskwy, organizacje te, przede wszystkim w latach dwudziestych, publikowały opracowania dotyczące Rzeczypospolitej, np. nakładem Krestinternu wydano przekład pamiętników chłopów polskich. MOPR zbierał informacje o więzieniach w całej Polsce, a także drukował książki dotyczące losu komunistów i sytuacji w zakładach karnych na terenie tego kraju²¹. Nakładem MOPR ukazywały się także opracowania poświęcone sytuacji mniejszości narodowych, organizacji państwa, partiom politycznym i Wojsku Polskiemu²².

W ramach Kominternu funkcjonowały szkoły partyjne różnego stopnia, których głównym zadaniem było formowanie posłusznych i sprawdzonych kadr. Najwyżej w hierarchii tych uczelni znajdowały się tzw. uniwersytety Kominternu. Z punktu widzenia spraw polskich najważniejsza była Sekcja Polska Komunistycznego Uniwersytetu Mniejszości Narodowych Zachodu im. Juliana Marchlewskiego (KUMNZ) i jego filie regionalne²³. Działalność tych instytucji była dotąd badana w niewielkim stopniu, a już nikt nie zajmował się opracowaniami przygotowanymi przez ich pracowników. Z dotychczasowych badań można wnioskować, że jeżeli nawet w KUMNZ prowadzono prace

²⁰ Ю.І. Шаповал, *Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* [w:] *Енциклопедія історії України*, т. 3: Е – Й, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін., Київ 2005, s. 489–490.

²¹ *Белый террор в Польше*, предисл. и ред. А. Боровского, Москва 1924.

²² Б. Иойриш, *В панской Польше*, Харьков 1926.

²³ *Коммунистyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu im. Juliana Marchlewskiego – KUMNZ* (Коммунистический университет национальных меньшинств Запада имени Мархлевского – КУНМЗ) – uczelnia utworzona w Moskwie pod koniec 1921 r. na bazie narodowościowych szkół partyjnych. W 1922 r. w jej strukturze funkcjonowało dziewięć sekcji z 1009 słuchaczami, w tym Sekcja Polska, w której kształcono 70 osób (w tym 52 Polaków). Oprócz Sekcji Polskiej działały także sekcje: Żydowska, Niemiecka, Litewska i Rumuńska, a w filii uniwersytetu w Piotrogradzie (od 1924 r. Leningrad) – Łotewska, Fińska i Estońska. Nauka odbywała się w języku ojczystym, tzn. w Sekcji Polskiej po polsku, a np. w Sekcji Żydowskiej – w jidysz. Sekcją Polską kierowała Franciszka Landau, córka Stanisława, a sekretarzem był Edward Aldenberg (*Сборник коммунистического университета национальных меньшинств Запада посвященный пятилетию Октябрьской революции*, Москва 1922, s. 9–11; *Пять лет ленинской учебы: юбилейный сборник (1922–1927)*, под ред. С. Аллерман, Ленинград 1927). Absolwentem Sekcji Żydowskiej KUMNZ był m.in. Grzegorz Smolar, właśc. Hersz Smolar, działacz KPP i KPZB. KUMNZ zlikwidowano na mocy uchwały KC WKP(b) z 21 IV 1936 r.

naukowe, to prawdopodobnie miały one zakres ograniczony²⁴. Wiadomo jednak, że aktualne zagadnienia związane z Polską omawiano w tych środowiskach regularnie²⁵, a ze wspomnień polskich komunistów wynika, że część kadry prowadziła badania, których wyniki mogły zainteresować władze sowieckie. Doskonałym przykładem jest Ludwik Lipski, który wykładał na Międzynarodowej Szkole Leninowskiej, a „do swej pracy doktorskiej zbierał dane o panowaniu monopoli na Górnym Śląsku” i wątek ten często pojawiał się na jego wykładach²⁶. Chociaż miał zakończyć aspiranturę we wspomnianej szkole, nic nie wiadomo o jego publikacjach na temat gospodarki Górnego Śląska²⁷. Nie udało się dotychczas odnaleźć także innych przykładów takich opracowań, wydawanych nakładem szkół kominternowskich.

Sytuacja zmieniła się na początku lat trzydziestych. Zaczęły wówczas powstawać instytucje, które oprócz działalności oświatowej i propagandowej miały zajmować się gromadzeniem i analizowaniem wiedzy o współczesnej Polsce.

W strukturach Ukraińskiej²⁸ i Białoruskiej²⁹ Akademii Nauk zorganizowano bliźniacze Polskie Instytuty Kultury Proletariackiej (PIKP) oraz Żydowskie Instytuty Kultury Proletariackiej (ŻIKP)³⁰. 3 marca 1930 r. podpisano „Umowę o socjalistycznym współzawodnictwie pomiędzy AN ZSRS, WUAN i BAN”³¹, eksponującą zaangażowanie „robotników nauki” w budowę socjalizmu. W sowieckiej nowomowie oznaczało to zwiększanie kontroli Moskwy nad kierunkami i rozwojem badań oraz kształceniem kadry w republikach związkowych ZSRS.

PIKP przy WUAN został utworzony na mocy uchwały sekretariatu KC KP(b)U z 24 stycznia 1931 r. Instytut składał się z czterech wydziałów: literackiego, filologicznego, historycznego i antyreligijnego. Jego dyrektorem mianowano działacza komunistycznego Bolesława Skarbka-Szackiego, który łączył tę posadę ze stanowiskiem kierownika

²⁴ H. Cimek, *Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu (1921–1936)*, „Zeszyty Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna” 1995, t. 5, s. 191–200.

²⁵ J. Siekierska, *Kartki z przeszłości*, Warszawa 1960, s. 45.

²⁶ J. Jaworska-Lipska, *Wspomnienia Zagłębianki*, Warszawa 1977, s. 326.

²⁷ Zob. J. Kantyka, *Lipski Ludwik* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972, s. 439–440.

²⁸ Początki Ukraińskiej Akademii Nauk (UAN) sięgają 1918 r., gdy zgodnie z dekretem hetmana Pawła Skoropadskiego utworzono pierwszą w niepodległej Ukrainie instytucję zrzeszającą kilkadziesiąt instytutów naukowo-badawczych, komisji, muzeów, laboratoriów i innych instytucji naukowych. W czasach sowieckiej Ukrainy, w latach 1921–1936, instytucja ta funkcjonowała jak Wszechukraińska Akademia Nauk (WUAN), a od 1936 r. – Akademia Nauk Ukrainy.

²⁹ Białoruska Akademia Nauk (BAN) została powołana do życia 1 stycznia 1929 r. w wyniku rozbudowania struktur istniejącego w Mińsku od 1922 r. Instytutu Kultury Białoruskiej (biał. Інстытут беларускай культуры – Інбелкульт). W pierwszym roku funkcjonowania w BAN pracowało zaledwie 128 osób, z czego większość spośród 87 pracowników zatrudnionych na etatach naukowych nie miała nawet ukończonych studiów wyższych. Od 1936 r. do końca istnienia ZSRS funkcjonowała pod nazwą Akademii Nauk (AN) Białoruskiej SRS.

³⁰ Zob. A.A. Greenbaum, *Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918–1953*, Jerusalem 1978; *Советская гениза – The Soviet genizah: новые архивные разыскания по истории евреев в СССР*, составители и ответственные редакторы Г.Эстрайх и А.Френкель, Бостон–Санкт-Петербург 2020; И.П. Герасимова, *К истории еврейского отдела Института белорусской культуры (Инбелкульт) и еврейского сектора Белорусской академии наук в 20–30-х годах*, „Вести Еврейского университета в Москве” 1996, nr 2 (12), s. 144–167.

³¹ *Научно-организационные связи Академии наук СССР и Академии наук БССР. 1929–1941 гг.* Сборник документов, составители Л.Д. Бондарь, Н.В. Токарев, К.Г. Шишкина, Минск 2015, s. 16–23.

wydziału w Kijowskim Komitecie Miejskim KP(b)U³². Po roku został przeniesiony do Czernihowskiego Okręgowego Komitetu KP(b)U, ale odwiedzał Kijów, o czym świadczy zdjęcie z pracownikami PIKP wykonane późną jesienią 1932 r. Na początku lat trzydziestych placówka ta była największym w ZSRS ośrodkiem naukowo-badawczym specjalizującym się w specyficznie pojmowanych badaniach nad polską historią, językiem, literaturą, folklorem i gospodarką.

Po zaledwie dwóch latach funkcjonowania instytut znalazł się na celowniku OGPU. W marcu 1933 r. jego dyrektorem został Jurij Bodniak (wł. Antoni Grabski, ur. w Suwałkach w 1895 r.), a latem tegoż roku Skarbek został aresztowany pod zarzutem rzekomej „przynależności do Polskiej Organizacji Wojskowej”. W listopadzie 1933 r. na plenum KC KP(b)U i Centralnej Komisji Kontroli (Центральная Контрольная комиссия, ЦКК) ludowy komisarz oświaty USRS Wołodymyr Zatońskij stwierdził, że „cała obsada Instytutu od dyrektora do pomywaczki została dobrana »jednostajnie«. Część z nich posiadała legitymację partyjną, część nie, ale wszyscy oni byli członkami organizacji kontrrewolucyjnej”³³. W ramach sfingowanej sprawy aresztowano i osądzono ok. 70 pracowników PIKP, a jego byłego dyrektora rozstrzelano w czerwcu 1934 r. Ostatecznie placówka została zlikwidowana na mocy decyzji Biura Politycznego KC KP(b)U z 5 października 1935 r. Wprawdzie w dokumencie wspomniano o przekształceniu PIKP w Gabinet (Кабинет) zajmujący się badaniami polskiej literatury, sztuki i ruchu rewolucyjnego, ale nowa instytucja właściwie nie działała³⁴. Z relacji polskich dyplomatów można wnioskować, że pracowała w niej jedna osoba³⁵.

Jesienią 1935 r., na mocy kolejnych decyzji ukraińskich gremiów partyjno-państwowych, zlikwidowano Polski Rejon Narodowy im. Juliana Marchlewskiego, zamknięto polskie technika pedagogiczne w Kijowie i Płoskirowie (obecnie Chmielnicki) oraz Polską Sekcję Instytutu Pedagogicznego w Charkowie. Zaprzestano wówczas jakiegokolwiek pracy naukowej oraz kulturalno-oświatowej wśród ludności polskiej w tej republice³⁶.

Nieco inaczej sytuacja wyglądała na sowieckiej Białorusi. W ramach Instytutu Kultury Białoruskiej – poprzednika BAN – od 30 marca 1925 r. funkcjonował Wydział Polski, w roku 1927 przekształcony w Sekcję. Jego dyrektorem był komunista polskiego pochodzenia Stefan Heltman³⁷, a jednym z kierunków działalności – prace nad reformą pisowni

³² K. Горбуров, *Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934): маловідома біографія лідера „польської комуністичної роботи” в УСРР*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2012, nr 1 (38), s. 188.

³³ Н.П. Ставицька, *Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН з дослідження національних меншин України (II пол. 1920–1930-х рр.)*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти” 2007, nr 34, s. 38; H. Stroński, *Represje stalinowskie wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998, s. 164.

³⁴ H. Stroński, *Represje stalinowskie...*, s. 165; R. Kuśnierz, *Czystki i terror na Ukrainie (1934–1938)*, Toruń 2016, s. 221.

³⁵ „Nas, Polaków, nie ma kto bronić...” – *represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, wybór, wstęp i oprac. R. Kuśnierz, Łomianki 2018, s. 113.

³⁶ Na ten temat zob. więcej: O. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки*, „Архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1995, nr 1–2, s. 116–156.

³⁷ В. Астрога, *Інстытут польскай пралетарскай культуры* [w:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, Мінск 1996, s. 496. Zob. także hasło *Heltman Stefan*, s. *Leona* [w:] *Księga Polaków, uczestników Rewolucji Październikowej 1917–1920. Biografie*, oprac. L. Kalestyńska, A. Kochański et al., Warszawa 1967, s. 305–306.

polskiej, zmierzające do uproszczenia ortografii³⁸. Specyfiką środowiska mińskiego były badania historyczne poświęcone powstaniu styczniowemu na ziemiach białoruskich, prowadzone w ramach szerszego tematu – dziejów Polaków na Białorusi. Ukazały się m.in. prace dotyczące przebiegu insurekcji w 1863 r. na Mińszczyźnie, Mohylewsczyźnie i Witebszczyźnie³⁹. Zajmowano się także „ruchem rewolucyjnym”, m.in. niezmiennym zainteresowaniem cieszył się temat udziału Polaków w rewolucji październikowej⁴⁰. Jako ciekawostkę można przytoczyć to, że druk zbioru pt. *Materiały do udziału Polaków w Rewolucji Październikowej i budownictwie socjalistycznym*, przygotowywany pod redakcją Stanisława Bobińskiego, Józefa Krasnego (Rotsztadta) i Stefana Heltmana, został na mocy decyzji władz partyjnych wstrzymany z uwagi na udział w pracach nad nim „kontrrewolucjonistów”⁴¹.

W 1931 r. z Sekcji Polskiej utworzono Polski Instytut Kultury Proletariackiej przy BAN⁴². W tym samym roku ukazała się pierwsza publikacja z afiliacją PIKP⁴³. 19 września 1933 r. jego dyrektorem mianowano Tomasza Dąbala, prominentnego działacza komunistycznego, który był także dyrektorem Instytutu Ekonomii BAN. Dąbał zajmował wówczas drugą co do znaczenia pozycję w strukturach zarządzania nauką na Białorusi – uzyskał stopień naukowy doktora habilitowanego nauk ekonomicznych, został członkiem rzeczywistym BAN, a w 1932 r. wybrano go na jej wiceprezesa. Na tym stanowisku z rewolucyjnym rozmachem lansował plan „Wielkiego Dniepru” – zbudowania drogi wodnej Bałtyk – Morze Czarne⁴⁴. Białoruski PIKP, znacznie mniejszy od swojego ukraińskiego odpowiednika, przez krótki, niespełna dwuletni okres istnienia zajmował się przeważnie wydawaniem klasyków literatury polskiej, m.in. Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego⁴⁵. Jeśli chodzi o prace historyczne, to w badanym okresie ukazała się monografia poświęcona „ruchowi robotniczemu” w Królestwie Polskim⁴⁶.

³⁸ Więcej na ten temat: M. Iwanow, *Polskie jednostki autonomiczne w ZSRS – Marchlewszczyzna i Dzierżyńszczyzna* [w:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019, s. 130–132; zob. także *idem*, *Zginęli, bo byli Polakami: koszmar „operacji polskiej” NKWD 1937–1938 – Killed for being Poles: horrors of the „Polish Operation” conducted by the NKVD in 1937–1938*, tłum. na j. angielski E. Siwoń, Poznań 2017. W 1932 r. powołano nawet specjalną Komisję Lingwistyczną ds. Reformy Pisowni w Wydziale Polskim w BAN, która przygotowała do 1933 r. nowy zbiór zasad pisowni. W tym samym czasie wprowadzono reformę języka białoruskiego, mającą na celu zbliżenia ortografii białoruskiej do języka rosyjskiego.

³⁹ В.А. Острога, *Историческая полонистика в БССР (1920-е годы)* [w:] *Проблемы внешней политики и безопасности: Беларусь – Польша: история и перспективы сотрудничества*, отв. ред. А.В. Русакович [и др.], Минск 2009, s. 93 (całość s. 90–95).

⁴⁰ S. Heltman, *Robotnik polski w rewolucji październikowej na Białorusi*, Mińsk 1927.

⁴¹ В.А. Острога, *Историческая полонистика...*, s. 94.

⁴² В. Астрога, *Институт польский...*, s. 496.

⁴³ J. Witkowski, *Powstanie 1863 r. i rosyjski ruch rewolucyjny początku 1860-ych lat*, Mińsk 1931.

⁴⁴ М. Глеб, *Проект „Большой Днепр” в истории Белорусской академии наук, „Наука и инноваций”* 2018, nr 10 (188), s. 5 (całość s. 4–8). W 1935 r. Dąbał wyjechał do Moskwy, gdzie przed aresztowaniem kierował katedrą w Moskiewskim Instytucie Mechanizacji i Elektryfikacji Rolnictwa (Московский институт механизации и электрификации сельского хозяйства – МИМЭСХ).

⁴⁵ Informacja o przygotowaniu przez Polski Instytut Kultury Proletariackiej przy BAN utworów Mickiewicza i Słowackiego w: „Звезда”, 18 XII 1934, cyt. za: *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, т. VI: 1933–1938 гг., отв. ред. И.А. Хренов, Т. Цесляк, Москва 1969, s. 240–241.

⁴⁶ W. Budkiewiczowa, *Ruch robotniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900*, Mińsk 1934.

Represje w BAN w rozpoczęły się już na początku 1933 r., ale chociaż doszukiwano się wówczas odchylenia nacjonalistycznego (np. za „idealizację Bundu”), to z polskiego instytutu zwolniono tylko jedną osobę⁴⁷. Trudno oprzeć się wrażeniu, że – w porównaniu z Ukrainą – sytuacja badaczy zajmujących się na Białorusi kwestiami polskimi była znacznie lepsza. W tym czasie braki kadrowe utrudniały pracę poszczególnym placówkom naukowym, np. Instytut Historii przy KC KP(b)B w sekcji zachodniej miał trzech pracowników, a potrzebował jeszcze czterech⁴⁸. W 1935 r. instytuty i sekcje BAN, zajmujące się badaniami kultury i historii mniejszości narodowych (m.in. sekcje polska i żydowska), zostały połączone w ramach Instytutu Mniejszości Narodowych (IMN), który został zlikwidowany na mocy decyzji Biura KC KP(b) z 21 maja 1936 r.⁴⁹ Jego kasata zbiegła się w czasie ze zmianą polityki narodowościowej w Związku Sowieckim i zaniechaniem projektów autonomii narodowościowych (polskiej, niemieckiej, litewskiej i innych)⁵⁰.

W badaniach nad sprawami polskimi wyspecjalizowały się także inne komórki funkcjonujące od początku lat trzydziestych w składzie obu Akademii Nauk. Były to komisje zajmujące się problematyką ziem wschodnich II Rzeczypospolitej, tj. – zgodnie z sowiecką nomenklaturą pojęciową – Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi. Na sowieckiej Ukrainie, w latach 1925–1933, w ramach WUAN funkcjonowała Komisja ds. Badań nad Zachodnią Ukrainą. Natomiast w Mińsku od 1929 r. działał Instytut Nauk Historycznych (INH) BAN (później Instytut Historii AN BSRS), w którym w 1931 r. powołano Komisję ds. Badań nad Zachodnią Białorusią⁵¹. Głównymi zadaniami wyspecjalizowanych zespołów obu instytucji, oprócz prowadzenia i publikacji badań, były zbieranie i analiza informacji ze źródeł otwartych. Komisja ds. Badań nad Zachodnią Białorusią opracowywała biuletyny kwartalne z podziałem na działy poświęcone sytuacji politycznej, gospodarczej, zmianom demograficznym itp., które przekazywano następnie władzom partyjno-państwowym. Na Białorusi przez pewien czas Komisja funkcjonowała na prawach wydziału KC KP(b)B. Kierowali nią zaufani komuniści: Mikołaj Orechwo (1931–1932), Piotr Miotła (1932–1933), Jan Babrowicz (1933) i – najdłużej – Ludwika Jankowska (wł. Luba Kowieńska, 1934–1936), żona Stefana Skulskiego (wł. Stanisława Mertensa)⁵², który również uczestniczył w pracach tej instytucji.

Ogromny wpływ na funkcjonowanie partyjnych zakładów, powołanych do celów naukowo-badawczych, wywierały zmiany w polityce wewnętrznej ZSRS i zaprzestanie

⁴⁷ Notatka I sekretarza KC KP(b)B *Nikolaja Gikaly*, 23 III 1933 r. [w:] *Улада і грамадства БССР у 1929–1939 гады ў дакументах Сакрэтнага аддзела / Асобага сектара ЦК КП(б)Б*, склад., аут. прад. І. Раманава, Менск 2019, s. 692–694.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ И.П. Герасимова, *К истории еврейского...*, s. 161; *История белорусской государственности. В 5 томах, т. 3: Белорусская государственность: от идеи к национальному государству (1917–1939 гг.)*, отв. ред. тома: В.Г. Мазец, Н.В. Смехович, С.А. Третьяк, Минск 2019, s. 525.

⁵⁰ Więcej na temat likwidacji polskiej autonomii w Białoruskiej SRS zob.: A. Wialiki, *Dzierżyńszczyzna 1932–1937. Rejon skazany na likwidację*, red. naukowa J. Szumski, Warszawa 2021.

⁵¹ Р. Лінднэр, *Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.*, Санкт-Пецярбург 2005, s. 201–216.

⁵² *Ibidem*, s. 47.

eksperymentów narodowościowych. Przyniosły one krwawy finał w okresie wielkiego terronu, a zwłaszcza w trakcie realizacji tzw. operacji narodowościowych NKWD. W latach 1936–1938 zlikwidowano wszystkie instytucje i inne formy aktywności okołonaukowej, podejmujące problematykę polską. Gdy podczas narady partyjnej w Moskwie w IMEL przy KC WKP(b) w październiku 1937 r. padło pytanie, dlaczego obecny na zebraniu jako jedyny przebywający na wolności [sic!] członek polskiego Hispartu i prominentny działacz komunistyczny Gleb Krzyżanowski nie zabiera głosu, pytany odparł: „Ze wszystkich prowokatorów Polacy są najpodlejsi, ponieważ cieszyli się największym zaufaniem”⁵³.

Aby zobrazować skalę represji wobec ośrodków zajmujących się problematyką polską, posłużymy się przykładem Białoruskiej SRS. Komisja Kontroli Partyjnej przy KC KP(b) B przygotowała we wrześniu 1937 r. notatkę „O stanie spraw w Białoruskiej Akademii Nauk”, w której twierdzono, że „wrogowie ludu”, zorganizowali „proces gromadzenia informacji szpiegowskich na rzecz Polski”. Zdaniem partyjnych kontrolerów i funkcjonariuszy NKWD, „głównym punktem wysyłki szpiegowskich danych za granicę niewątpliwie była Komisja ds. Badań nad Zachodnią Białorusią oraz Biuro Kontaktów Zagranicznych”. W archiwum komisji znaleźli oni „szereg materiałów, którymi był żywotnie zainteresowany faszystowski wywiad”. Zwracano również uwagę na to, że Białoruską Akademię Nauk odwiedzał polski konsul i że na organizowanych przez niego przyjęciach bywali znani naukowcy białoruscy⁵⁴. W trakcie „operacji polskiej” NKWD, na przełomie lata i jesieni 1937 r., aresztowano dyrekcję i kilku pracowników Instytutu Historii Partii przy KC KP(b)B. Dyrektor tej placówki, M.A. Lewkow, decyzją *trojki* NKWD został uznany za „agenta polskiego wywiadu i organizacji faszystowskiej” i rozstrzelany w październiku tegoż roku. Represje i aresztowania wywołały całkowity paraliż instytutu, reszta jego pracowników i aspirantów złożyła wypowiedzenia na początku 1938 r. Finał tej akcji nastąpił w lipcu tegoż roku, gdy uchwałą Biura KC KP(b)B zlikwidowano miejscowy Histpart i jego lokalne oddziały⁵⁵. W czerwcu 1938 r., w ramach represji wobec Inbielkultu, oskarżanego o to, że kierował nim „polski agent [Wsiewołod] Ignatowski”, stwierdzono, że sama Akademia Nauk była siedliskiem polskich szpiegów. Wśród nich wymieniono Sznejdera, Rubinsztejna, Lewkowicza, Hantmana i Majską. W grupie tej znaleźli się byli pracownicy i współpracownicy Komisji ds. Badania Zachodniej Białorusi, a nawet jej kierowniczką Jankowska⁵⁶. Przez pewien czas nie istniały placówki naukowe specjalizujące się w sprawach polskich, które były podejmowane przez pracowników różnych instytucji i organów. Bez wątplenia mogli oni korzystać z „dorobku” poprzedników.

⁵³ В. Мосолов, *ИМЭЛ – цытадель...*, s. 324.

⁵⁴ A. Smalianczuk, A. Wialiki „Operacja polska” NKWD na sowieckiej Białorusi (sierpień 1937 – wrzesień 1938) [w:] „Operacja polska” NKWD 1937–1938. Przywracanie pamięci o zbrodni, red. P.Libera, M. Wyrwa, Warszawa 2023, s. 126–127.

⁵⁵ В.А. Белозорович, *Деятельность Института истории партии и Октябрьской революции при ЦК КП(б)Б (1929–1938)*, „Беларуская думка” 2021, nr 7, s. 88 (całość s. 83–88).

⁵⁶ Notatka Wiktora Nasiedkina w sprawie sytuacji w AN BSRS, 4 VI 1938 r. [w:] *Улада і грамадства...*, s. 809–811.

ZADANIA I SPOSÓB ICH REALIZACJI

Warto w tym miejscu zapytać, jakie zadania stawiano przed autorami prac poświęconych Polsce. Jeżeli chodzi o lata dwudzieste, kiedy jeszcze nie było jednostek organizacyjnych specjalizujących się w badaniu jej spraw, na podstawie dostępnych informacji możemy przypuszczać, że polecenia opracowania poszczególnych kwestii wpływały z różnych szczebli sowieckich władz państwowych i partyjnych. Były one kierowane raczej do konkretnych autorów, niż do instytucji. Na rzecz tej tezy świadczy z jednej strony bardzo zwarta i jednolita grupa twórców tych publikacji (głównie polskich komunistów), a z drugiej to, że ich dzieła były wydawane nakładem różnych placówek, których duża większość opublikowała zaledwie jedno lub dwa opracowania związane z tematyką polską.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja w okresie późniejszym. Z dostępnych planów pracy i sprawozdań Polskich Instytutów Kultury Proletariackiej wiadomo, że oprócz prac na temat sytuacji Polaków w Związku Sowieckim powstawały opracowania dotyczące II Rzeczypospolitej. Centralnym tematem podejmowanym od samego początku przez PIKP w Kijowie miał być „Polski imperializm i USRS”. W ramach tego tematu prowadzono prace nad bardziej szczegółowymi zagadnieniami, którymi były m.in.: „Imperializm współczesnej Polski”, „Polska kontrrewolucja na Ukrainie”, „Faszyzm w literaturze współczesnej Polski” czy „Kościół katolicki na Ukrainie i jego kontrrewolucyjna działalność”⁵⁷. Podobne zadania stawiano przed bliźniaczym instytutem w Mińsku i placówkami, które później przejęły jego rolę (przede wszystkim przed Komisją ds. Badania Zachodniej Białorusi). Należała do nich analiza współczesnej sytuacji w Polsce. O tym, jak szeroko prowadzono te badania, świadczy najlepiej zawartość publikacji wydanych w tym czasie w Związku Sowieckim.

Pierwsze opracowania, świadczące o zainteresowaniu komunistów funkcjonowaniem i różnymi aspektami organizacji państwa polskiego, pojawiły się jeszcze podczas wojny polsko-bolszewickiej i były poświęcone analizie jego sytuacji ekonomicznej⁵⁸. Zajmował się tym wówczas m.in. Andrzej Radziszewski, polski komunista, od wielu lat związany z rosyjskim ruchem rewolucyjnym i piszący najczęściej po rosyjsku pod pseudonimem „Arski”. Interesowały go przede wszystkim tematy związane z gospodarką sowiecką, m.in. w latach 1924–1927 kierował Instytutem Badań Ekonomicznych i Kursów Ludowego Komisariatu Finansów⁵⁹. Nie wiadomo, w jakim stopniu instytucja ta zajmowała się problematyką polską, raczej to sam Radziszewski był uznawany za eksperta od tych spraw. Oprócz wspomnianej wcześniej analizy potencjału gospodarczego Polski z roku 1920 pisał o sprawie chłopskiej w tym kraju⁶⁰, a w 1925 r. wydał dość obszerne, przekrojowe opracowanie, poświęcone zagadnieniom związanym z potencjałem Rzeczypospolitej, w którym

⁵⁷ Sprawozdanie dyrekcji Instytutu Polskiej Kultury Proletariackiej w Kijowie za rok 1931 [w:] *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne...*, s. 431–432.

⁵⁸ А.Ф. Арский, *Польша и ее экономические ресурсы*, Петербург 1920.

⁵⁹ Zob. jego biogramy w: *Księga Polaków, uczestników...*, s. 38; A. Kochański, *Andrzej Radziszewski (1886–1934)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 29, Warszawa 1986.

⁶⁰ А.Ф. Арский, *Крестьянский вопрос в Польше*, Москва 1923.

omówił jej geografii fizyczną, zaludnienie, historię, strukturę społeczną, sytuację polityczną, a także sytuację ruchu robotniczego oraz życie kulturalne⁶¹.

W późniejszym czasie autor ten nie pisał na tematy polskie, ale w 1927 r. brał udział w pracach nad przygotowaniem przekładu i wydaniem w ZSRS książki Bernarda Lecache *Pologne sans masque*, która została opublikowana przez instytucje związane z Francuską Partią Komunistyczną jako element kampanii prasowej, mającej na celu zdyskredytowanie przywódcy Ukraińskiej Republiki Ludowej Symona Petlury, zamordowanego przez sowieckiego agenta wkrótce po zamachu majowym i powrocie Józefa Piłsudskiego do władzy.

Analizy sytuacji politycznej w Polsce, postrzeganej przez pryzmat ideologii sowieckiej, pojawiały się jako odrębne publikacje albo fragmenty większych opracowań. Bardzo często ich autorami byli polscy komuniści, doskonale znający rzeczywistość kraju, z którego pochodzili. Przykładem są dwa opracowania poświęcone „polskiemu faszyzmowi”, przygotowane jeszcze w czasach, kiedy w Związku Sowieckim żywe były plany marszu na zachód i wojny z II Rzeczpospolitą. Pierwsze z nich to rozdział tomu poświęconego „światowemu faszyzmowi”, wydanego w 1923 r., dotyczący „teorii i praktyki polskiego faszyzmu”, napisany przez Marię Koszutską (Werę Kostrzewę)⁶². Tekst ten nie znalazł się w pismach Koszutskiej, opublikowanych w PRL⁶³, chociaż z pewnością byłby interesujący dla polskiego czytelnika. Autorka nie tylko analizowała w nim politykę władz w Warszawie po odzyskaniu niepodległości, lecz także omówiła najważniejsze jej zdaniem polskie organizacje „faszystowskie”, wśród których wymieniła m.in. Związek Dowborczyków, Sokoła, Związek Hallerczyków i inne.

Rok później ukazała się książeczka *Polski faszyzm* autorstwa innego ważnego komunisty polskiego, wspomnianego wyżej Rotsztadta (Krasnego)⁶⁴. Autor ten blisko jedną piątą swojej pracy poświęcił na wyliczenie wszystkich organizacji, które uznał za „faszystowskie”, gdzieśgdzie dodając ich krótkie charakterystyki. W podsumowaniu stwierdził, że nie można podać liczby członków organizacji faszystowskich w Polsce, ale na pewno jest ich wiele dziesiątek tysięcy⁶⁵. Warto dodać, że podobne wykazy polskich organizacji uznawanych za wrogie znalazły się później w wewnętrznych opracowaniach NKWD, a po napaści na Polskę we wrześniu 1939 r. były one wykorzystywane przez sowiecką bezpiekę jako materiał informacyjny służący do poszukiwania i represjonowania wybranych osób⁶⁶. W podobnym duchu, choć bez użycia w tytule słowa „faszyzm”, została napisana broszura Feliksa Kona, poświęcona procesowi Hromady w II Rzeczypospolitej. Oprócz

⁶¹ *Ibid.*, *Современная, Польша*, Москва 1925.

⁶² В. Костшева, *Теория и практика польского фашизма* [w:] *Мировой фашизм. Сборник статей*, ред. Н. Мещерков, Москва–Петроград 1923, s. 147–167.

⁶³ W. Koszutska, *Pisma i przemówienia*, t. 1–3, Warszawa 1961.

⁶⁴ Ю. Красный, *Польский фашизм*, Москва 1924.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 23–34.

⁶⁶ Zob. np.: *Omówienie partii politycznych oraz organizacji paramilitarnych i społecznych działających w Polsce w 1939 r. sporządzone przez 3 Oddział (KRO) GUGB NKWD* [w:] *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1, Warszawa–Moskwa 2001, s. 37–107; W. Materski, *Rozpoznanie przez NKWD ZSRR kolonii gruzińskiej w Polsce (1939)*, „Pro Georgia” 1996, t. 6, s. 80–83. Zob. także: W. Materski, *Na widcie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.

treści propagandowych autor zamieścił w niej bardzo konkretne dane, dotyczące np. liczby osadników polskich na Kresach Wschodnich, czy wykaz prasy białoruskiej, wydawanej w Polsce i konfiskowanej przez jej władze⁶⁷.

W tym kontekście warto przypomnieć również dwa inne opracowania, chociaż nie były one wydane nakładem instytucji związanych z nauką. W latach dwudziestych Sowietci interesowali się zagadnieniami o charakterze strategicznym, a także informacjami związanymi z potencjałem i możliwościami bojowymi Wojska Polskiego. W 1924 r. Stanisław Budkiewicz, polski komunista i wieloletni wysoki funkcjonariusz wywiadu wojskowego ZSRS, przygotował studium poświęcone zagadnieniom wojskowo-geograficznym i wojskowo-statystycznym II Rzeczypospolitej. Połowa obszernego opracowania (ponad 200 stron) zawierała charakterystyki poszczególnych regionów Polski w podziale na teatry działań wojennych⁶⁸.

Kilka lat później inny polski komunista, a zarazem funkcjonariusz sowieckiego wywiadu wojskowego, dowódca brygady (kombryg) Bronisław Petruszewicz przedstawił sposób szkolenia Wojska Polskiego. W obszernym studium (prawie 280 stron) szczegółowo omówił nie tylko wyszkolenie piechoty, kawalerii i artylerii, lecz także szkolenie rezerwy, szkolenie strzeleckie, dbanie o morale armii i zagadnienia sportowe⁶⁹.

Jak wspomnieliśmy, zdecydowana większość z licznych publikacji, do których udało nam się dotrzeć, została przygotowana przez komunistów pochodzących z Polski. Tylko nieliczne zostały opracowane przez osoby słabiej znające jej realia. Należeli do nich autorzy dwóch prac wydanych w drugiej połowie lat dwudziestych. W 1926 r. Siergiej Gessen, historyk i literaturoznawca z Leningradu, zajmujący się przede wszystkim Puszkinem i dekabrystami, przedstawił w publikacji poświęconej państwu powstałym na zachodnich krańcach dawnego imperium carów – Polsce, Finlandii, Estonii, Łotwie i Litwie – analizę sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej, a także gospodarczej II Rzeczypospolitej, poprzedzoną obszernym omówieniem procesu historycznego, który doprowadził do jej powstania w 1918 r.⁷⁰ Druga publikacja, mająca charakter wybitnie i właściwie wyłącznie propagandowy, to książeczka opracowana przez Michaiła Rafaïła-Balachowskiego, szefa Zjednoczenia Wydawnictw Politycznych w Leningradzie, wydana w 1928 r. w reakcji na zmiany polityczne w Polsce. Jej celem było „ostrzeżenie” przed niebezpieczeństwem grożącym Sowietom ze strony II Rzeczypospolitej, przede wszystkim w związku z dojściem Piłsudskiego do władzy⁷¹.

Znaczne ożywienie zainteresowania sytuacją wewnętrzną Polski jest wyraźnie zauważalne od początku lat trzydziestych. Powstały wówczas dwa wspomniane ośrodki, w Kijowie i w Mińsku, które miały badać zagadnienia II Rzeczypospolitej. Jak wiadomo, pierwszy z nich nie zdążył rozwinąć swoich prac, ale w Mińsku były one prowadzone i regularnie publikowane. Szczególnie aktywna w tym zakresie była Komisja ds. Badania Zachodniej Białorusi. Z przeglądu dostępnych publikacji wynika, że jej działalność koncentrowała się na

⁶⁷ Ф. Кон, *Западная Беларусь, колония панской Польши*, Москва 1928.

⁶⁸ С.Р. Будкевич, *Польша: военно-географический и военно-статистический очерк*, Москва 1924.

⁶⁹ Б.В. Петрусевич, *Обучение и подготовка польской армии*, Москва 1929.

⁷⁰ С.Я. Гессен, *Окраинные государства. Польша, Финляндия, Эстония, Латвия и Литва*, Ленинград 1926.

⁷¹ М.А. Рафаил, *Куда ведет Польшу Пилсудский*, Ленинград 1928.

analizie zagadnień przemysłowych, narodowościowych i politycznych. Badania prowadzono równoległe z rokowaniami dotyczącymi zawarcia paktu o nieagresji między Polską a ZSRS, a podpisanie tego paktu w lipcu 1932 r. nie wpłynęło na tok prac analitycznych.

Jedno z pierwszych opracowań ukazało się już w roku 1932 i było poświęcone polityce narodowościowej Polski na Kresach Wschodnich. Była to stosunkowo niewielka, licząca ledwie 25 stron broszura autorstwa Piotra Harbacewicza o polonizacji Zachodniej Białorusi, oparta przede wszystkim na doniesieniach prasowych⁷². Jak wszystkie sowieckie opracowania zawierała dużą dawkę propagandy, ale świadczyła o zbieraniu informacji i podejmowaniu prób analizy polskiej polityki narodowościowej wobec mniejszości białoruskiej. Opracowanie to było jedną z nielicznych publikacji sygnowanych przez Komisję i wydanych w języku białoruskim. Pozostałe ukazywały się po rosyjsku.

W 1934 r. wydano dwa obszerniejsze opracowania poświęcone zagadnieniom gospodarczym: pracę autorstwa Jakowa Sznajdera, na temat zubożenia chłopów na Zachodniej Białorusi i drogi do dobrobytu w sowieckiej części tego kraju⁷³ oraz książkę W. Friszmana o gospodarce Zachodniej Białorusi. Ta ostatnia praca była obszerniejsza od poprzednich (liczyła 158 stron) i zawierała statystyczno-gospodarczy opis przemysłu, według poszczególnych gałęzi w czterech województwach, które autor uznawał za Zachodnią Białoruś: białostockim, wileńskim, nowogródzkim i poleskim⁷⁴.

Kolejne opracowanie, również autorstwa Sznajdera, dotyczące tym razem rozmieszczenia przemysłu na Zachodniej Białorusi, ukazało się w 1936 r. już nakładem Sekcji ds. Badań Zachodniej Białorusi przy Instytucie Historii⁷⁵. W odróżnieniu od wcześniejszej książki Friszmana w tej pracy omówiono usytuowanie omawianych zakładów według klucza geograficznego, zgodnie z podziałem na wspomniane cztery województwa.

Równocześnie nakładem komisji ukazywały się analizy życia politycznego w Polsce, wśród których na szczególną uwagę zasługują opracowania poświęcone poszczególnym partiom politycznym. Publikowane najpierw jako pojedyncze rozprawy, później zostały zebrane w jednym obszernym tomie. Pierwsze powstały w 1935 r. dwa stosunkowo obszerne, liczące od kilkudziesięciu do 100 stron, opracowania autorstwa znanych polskich komunistów. Stefan Skulski (Stanisław Mertens) przedstawił Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem⁷⁶, a Bronisław Bortnowski (pseud. Bronkowski) opisał KPP w broszurze drukowanej już wcześniej w Moskwie⁷⁷. Jeszcze w tym samym roku obie prace zostały ponownie wydane w jednej z najważniejszych i najciekawszych publikacji stworzonych pod szyldem omawianej komisji. Była to książka poświęcona partiom politycznym w Polsce, pod redakcją Skulskiego⁷⁸.

⁷² П. Гарбацэвіч, *Полёнізацыя Заходняй Беларусі*, Менск 1932.

⁷³ Я. Шнейдэр, *Абнішчанне сялянства на Заходней Беларусі і шлях да заможнага жыцця ў БССР*, Менск 1934.

⁷⁴ В. Фришман, *Промышленность Западной Беларуси. Статистическо-экономическое описание*, Минск 1934.

⁷⁵ Я. Шнейдэр, *Очерки размещения промышленности Западной Беларуси*, Минск 1936.

⁷⁶ С. Скульский, *Беспартийный блок – правящая партия польского фашизма*, Минск, 1935.

⁷⁷ Б. Бронковский, *Коммунистическая партия Польши, Приложение: Программа КПП*, Минск 1935.

⁷⁸ *Политические партии в Польше, зап. Беларуси и зап. Украине*, под. ред. С. Скульского, Минск 1935.

Obszerna, licząca ponad 330 stron, miała na celu omówienie wszystkich najważniejszych partii politycznych, zarówno polskich, jak i mniejszości narodowych. We wstępie redaktorzy wyrazili żal, że nie udało im się zawrzeć w tomie tekstów o niemieckich i litewskich partiach politycznych. Zagadnienie organizacji litewskich udało się opracować rok później, kiedy to nakładem Instytutu Historii BAN ukazała się praca Jekateriny Matulaitis, poświęcona litewskim partiom politycznym w II Rzeczypospolitej i sytuacji Litwinów „pod jarzmem faszystowskiej Polski”⁷⁹. Autorka, która była kuzynką wileńskiego dziennikarza Józefa Mackiewicza i pierwszą żoną czekisty Romana Pilara, została później rozstrzelana pod zarzutem współpracy w wywiadem litewskim⁸⁰.

Opracowanie przygotowane pod redakcją Skulskiego składa się z kilku części. Pierwsza była poświęcona partii „robotniczej” – KPP i jej programowi. Była to wspomniana praca autorstwa Bortnowskiego. Należy przypuszczać, że zawarte w niej informacje posłużyły kilka lat później do przeprowadzenia czystek w tej partii. Kolejne części książki dotyczyły „burżuazyjnych” polskich ugrupowań politycznych, którym poświęcono ponad 100 stron. Narodową Partię Robotniczą, chrześcijańską demokrację oraz BBWR opisał także Skulski, Narodową Demokrację – S. Wołkowyskij z Szewałkowiczem, PPS – S. Wołkowyskij ze Sznajderem, a PSL – Włodawskij. Następnie omówiono ugrupowania polityczne mniejszości narodowych, przeznaczając na każdą z grup etnicznych mniej więcej po 40 stron. Partie żydowskie zaprezentowali Sznajder i M. Lewin we współpracy z Brinem, białoruskie – Wołkowyskij, Lewin i W. Kuzniecowa, a ukraińskie – M. Drohobnicki. Wśród tych ostatnich najwięcej miejsca poświęcono UNDO i OUN. Warto dodać, że oddzielne, chociaż dość krótkie teksty dotyczyły Wołyńskiego Zjednoczenia Ukraińskiego oraz Żydowskiego Klubu Myśli Państwowej. Oprócz Bortnowskiego i Skulskiego, autorzy opracowań zamieszczonych w tym tomie nie należą do postaci znanych, może poza żoną Skulskiego, wspomnianą wyżej Jankowską, która co prawda nie napisała żadnego tekstu, ale nie tylko była redaktorem książek wydawanych przez komisję, lecz także otrzymała odrębne podziękowania we wstępie do omawianej publikacji.

Wspomniana praca była najobszerniejszym zbiorem studiów poświęconych polskim partiom politycznym, który powstał w Związku Sowieckim. Zawarte w niej teksty, chociaż niekiedy niepełne i powierzchowne, pozwalały na pozyskanie wiedzy na temat najważniejszych elementów programów omawianych stronnictw oraz ich głównych prądów i frakcji, a także o tym, które z nich były w ZSRS uznawane za „wrogie”. Warto zaznaczyć, że opisy te zawierały stosunkowo niewiele nazwisk działaczy. W cytowanym wcześniej opracowaniu, przygotowanym w NKWD, oprócz krótkich charakterystyk poszczególnych ugrupowań politycznych podawano również wykazy najważniejszych aktywistów⁸¹.

Bez wątpienia najciekawszym i najmniej znanym osiągnięciem Komisji do spraw Badania Zachodniej Białorusi był „Biuletyn Informacyjny”, który ukazywał się w latach 1931–1936. Zawierał przegląd prasy polskiej i białoruskiej wydawanej w II Rzeczypospolitej. Najwięcej

⁷⁹ Э. Матулайтис, *Литовцы под гнетом фашистской Польши (политико-экономический очерк)*, Минск 1936.

⁸⁰ J. Mackiewicz, *Mój szwagier – szef GPU* [w:] J. Mackiewicz, B. Toporska, *Droga Pani...*, Londyn 1998, s. 393.

⁸¹ Zob. przypis 66.

uwagi poświęcano w nim zagadnieniom gospodarczym Zachodniej Białorusi, „walce robotników białoruskich z wyzyskiem społecznym i narodowym” oraz sytuacji gospodarczej i politycznej w Polsce. Pojawiały się również artykuły o gospodarce II Rzeczypospolitej, jej siłach zbrojnych i budżecie przeznaczonym na cele wojskowe. Pierwszych osiem numerów (1931–1933) wydano po białorusku, następnie (1934–1936) – po rosyjsku. Łącznie ukazało się 45 numerów⁸², co oznacza, że w końcowym etapie pismo było drukowane dość regularnie, średnio co miesiąc. Wiązało się to zapewne z zapotrzebowaniem na taką literaturę. Późniejsze prace, opublikowane po 1936 r., ukazywały się nakładem bardzo różnych ośrodków, a ich autorzy najczęściej nie byli związani ze sprawami polskimi.

Powyższy przegląd opracowań pozwala na sformułowanie kilku uwag dotyczących ich bazy źródłowej. Większość z nich była oparta na wiadomościach powszechnie dostępnych – publikacjach urzędowych i prasie. W celu stworzenia odpowiednich zbiorów informacji, przy ośrodkach zajmujących się zagadnieniami polskimi otwierano biblioteki, które starano się dość dobrze zaopatrzyć. Świadczy o tym chociażby przykład PIKP w Kijowie, który zdołał zebrać w ciągu kilku lat swojej działalności pokaźną bibliotekę, liczącą 26 tys. tomów⁸³. Można domniemywać, że przynajmniej część z nich pochodziła z dawnych polskich majątków na Ukrainie. Zdarzały się wśród nich zabytki z wcześniejszych stuleci⁸⁴. Jednak w prowadzonych badaniach największe znaczenie miały publikacje wydawane w II Rzeczypospolitej i gromadzone na bieżąco. To one przeważają wśród prac cytowanych i wykorzystanych przez autorów sowieckich. Doskonałym przykładem jest chociażby przywoływane nieraz opracowanie Alicji Bełcikowskiej, poświęcone partiom politycznym w Polsce.

Co ciekawe, autorzy sowieccy regularnie korzystali nie tylko z prasy polskiej, lecz także z gazet i czasopism wydawanych w II Rzeczypospolitej przez mniejszości narodowe. W świetle ich prac i wykorzystanego w nich materiału źródłowego staje się zrozumiałe, dlaczego władze ZSRS, różnych szczebli i z różnych instytucji, nalegały na instytucje polskie, domagając się wymiany publikacji. Można przywołać np. interwencje z 1922 r. albo pochodzące z roku 1927 pismo Anatolija Łunaczarskiego, który prosił Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie o nawiązanie wymiany oficjalnych wydawnictw⁸⁵, czy osobne porozumienia prasowe między PAT i TASS⁸⁶. Podobna korespondencja dotyczyła publikacji mniejszości narodowych w Polsce, np. wydawanych przez Towarzystwo Naukowe im. Szewczenki⁸⁷.

⁸² А.Н. Горяинов, *Советская славистика 1920–1930-х годов* [w:] *Исследования по историографии славяноведения и балканистики*, Москва 1981, s. 13, 20.

⁸³ H. Stroński, *Represje stalinowskie...*, s. 165.

⁸⁴ M. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 200.

⁸⁵ *Apel Biura Kijowskiego Ogólnoinformacyjnego Komitetu Naukowego do polskich instytucji wydawniczych i naukowych o przesyłanie publikacji*, 2 VI 1922 r. [w:] *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 4, oprac. A. Deruga, W. Gostyńska, J. Jurkiewicz, P. Olszański, A. Zatorski, Warszawa 1965, s. 164; *Pismo komisarza ludowego oświaty RSFRS A. Łunaczarskiego do ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego K. Bartla z propozycją wymiany wydawnictw oficjalnych*, lipiec 1927 [w:] *Dokumenty i materiały...*, t. 5, oprac. T. Cieślak et al., przy współudziale H. Adalińskiej et al., Warszawa 1966, s. 209.

⁸⁶ 19 I 1928 r. [w:] *Dokumenty i materiały...*, t. 5, s. 269–270.

⁸⁷ *Pismo Biura Prasowego Poselstwa USRS w Warszawie do Zarządu Towarzystwa Naukowego im. T. Szewczenki w sprawie wymiany książek*, 7 VIII 1923 r. [w:] *Dokumenty i materiały...*, t. 4, s. 255–256.

PRÓBA PODSUMOWANIA

Analiza prac poświęconych tematyce polskiej, opublikowanych w Rosji Sowieckiej i ZSRS, chociaż ograniczona do najważniejszych opracowań i ośrodków, pozwala na sformułowanie kilku wniosków. Przede wszystkim nie ulega wątpliwości, że władze w Moskwie starały się pozyskiwać informacje na temat II Rzeczypospolitej różnymi kanałami, w tym drogą wymiany „naukowej”. Mniej więcej do roku 1930 działania te były słabo skoordynowane i prawdopodobnie miały charakter doraźny. Opracowania poświęcone Polsce, powstałe w ZSRS, początkowo były przygotowywane i wydawane nakładem różnych instytucji. Dopiero na początku lat trzydziestych powstały w ramach sowieckich – Ukrainkiej i Białoruskiej – Akademii Nauk ośrodki, które miały potencjał do pogłębionych studiów. Zapewniono im bazę źródłową i prawdopodobnie dopływ literatury z Polski. Wśród podejmowanych zagadnień bardzo dużą rolę odgrywały problemy związane z przemysłem i potencjałem gospodarczym, a także polityką narodowościową oraz życiem politycznym II Rzeczypospolitej. W tym kontekście warto pamiętać o kolejnych okresach ochłodzenia lub ocieplenia w relacjach Warszawy z Moskwą, które niewątpliwie wpływały na powstawanie omawianych publikacji.

Szczególne znaczenie miały instytucje afiliowane przy strukturach partii bolszewickiej, powołane do prowadzenia badań nad historią specyficznie rozumianego ruchu robotniczego, a w praktyce pełniące funkcje ośrodków analitycznych, w których dokonywano ocen i ekspertyz dotyczących bieżącej sytuacji w Polsce m.in. na podstawie dokumentacji przekazywanej z INO OGPU i wywiadu (Разведупра) Armii Czerwonej.

Bardzo wyraźnie widać, że w przytłaczającej większości autorami byli komuniści, a nawet weterani ruchu komunistycznego, narodowości polskiej. To oni opracowywali poszczególne pozycje albo kierowali pracami młodszych, nie tak doświadczonych kolegów. O wiele rzadziej pojawiają się mniej znane nazwiska. O niektórych badaczach, pracujących w Komisji ds. Badania Zachodniej Białorusi, trudno ustalić nawet podstawowe informacje, również na podstawie prac poświęconych BAN. Wiadomo tylko, że większość z nich później represjonowano⁸⁸. Łatwo też zauważyć, że znaczna część z nich utrzymywała bliskie kontakty z sowieckimi organami wywiadowczymi. Trudno powiedzieć, w jaki stopniu pisane przez nich analizy były dosłownym wykonaniem polecenia służb, ale wiadomo, chociażby z korespondencji Dzierżyńskiego z Nejmanem, że sowieckie organy zwracały się często do osób niezwiązanych z nimi bezpośrednio o przygotowanie pewnych materiałów.

Chociaż studia sowieckich instytucji naukowych na tematy polskie nie były prowadzone w sposób stały i regularny, a struktury, które miały się nimi zajmować, przechodziły liczne zmiany organizacyjne i personalne, badaczom w nich zatrudnionym udało się przygotować pewną liczbę opracowań, które udostępniały sowieckiej elicie technicznej, wojskowej i dyplomatycznej podstawowe informacje na temat II Rzeczypospolitej. Nie ulega wątpliwości, że ich prace były później wykorzystywane przez służby ZSRS do sporządzenia własnych opracowań, którymi posługiwały się, represjonując mieszkańców wschodniej części Polski po 17 września 1939 r.

⁸⁸ Zob. *Улада і грамадства...*, s. 809–811.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA OPUBLIKOWANE I OPRACOWANIA

- Budkiewiczowa W., *Ruch robotniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900*, Mińsk 1934.
- Cimek H., *Komunistyczny Uniwersytet Mniejszości Narodowych Zachodu (1921–1936)*, „Zeszyty Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie. Seria społeczno-pedagogiczna i historyczna” 1995, t. 5.
- Cohen Z., *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917*, New York 1986.
- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 4, oprac. A. Deruga, W. Gostyńska, J. Jurkiewicz, P. Olszański, A. Zatorski, Warszawa 1965
- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 5, oprac. T. Cieślak et al., przy współudziale H. Adalińskiej et al., Warszawa 1966.
- Dzięgiel E., Czarnecka K., Kowalska D.A., Yanushevska L., *Polskojęzyczna prasa na Ukrainie sowieckiej w latach 1918–1939 – przegląd tytułów i treści*, Kraków 2016.
- Greenbaum A.A., *Jewish Scholarship and Scholarly Institutions in Soviet Russia, 1918–1953*, Jerusaleń 1978.
- Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warszawa 2003.
- Heltman S., *Robotnik polski w rewolucji październikowej na Białorusi*, Mińsk 1927.
- Holzer J., *Czasopismo „Z Pola Walki” w polskiej historiografii ruchu robotniczego*, „Przegląd Historyczny” 1978, t. 69, z. 2.
- Ilgiewicz H., *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej oraz Szkoła Nauk Politycznych w Wilnie (1930–1939)*, Warszawa 2019.
- Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939). Idee – ludzie – dziedzictwo*, red. J. Malicki, A. Pukszto, Warszawa 2020.
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991.
- Iwanow M., *Polskie jednostki autonomiczne w ZSRS – Marchlewszczyzna i Dzierżyńszczyzna [w:] W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019.
- Iwanow M., *Zginęli, bo byli Polakami: koszmar „operacji polskiej” NKWD 1937–1938 – Killed for being Poles: horrors of the „Polish Operation” conducted by the NKVD in 1937–1938*, tłum. na j. angielski E. Siwoń, Poznań 2017.
- Jaworska-Lipska J., *Wspomnienia Zagłębianki*, Warszawa 1977.
- Kantyka J., *Lipski Ludwik [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972.
- Kochański A., *Andrzej Radziszewski (1886–1934) [w:] Polski słownik biograficzny*, t. 29, Warszawa 1986.
- Kornat M., *Polska szkoła sowietologiczna 1930–1939*, Kraków 2003.
- Koszutska W., *Pisma i przemówienia*, t. 1–3, Warszawa 1961.
- Księga Polaków, uczestników Rewolucji Październikowej 1917–1920. Biografie*, oprac. L. Kalestyńska, A. Kochański et al., Warszawa 1967.
- Kuśnierz R., *Czystki i terror na Ukrainie (1934–1938)*, Toruń 2016.
- Libera P., *Polityczne aspekty funkcjonowania Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej i Szkoły Nauk Politycznych w Wilnie (1930–1939)*, „Dzieje Najnowsze” 2021, nr 4.

- Liebediewa N., *Komintern i Polska w latach 1919–1943* [w:] *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRR wobec Polski (1917–1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019.
- Mackiewicz J., *Mój szwagier – szef GPU* [w:] J. Mackiewicz, B. Toporska, *Droga Pani...*, Londyn 1998.
- Maj I.P., *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa 2007.
- T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, Ithaca NY 2001.
- Materski W., *Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- Materski W., *Rozpoznanie przez NKWD ZSRR kolonii gruzińskiej w Polsce (1939)*, „Pro Georgia” 1996, t. 6.
- „Nas, Polaków, nie ma kto bronić...” – represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935–1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej, wybór, wstęp i oprac. R. Kuśnierz, Łomianki 2018.
- Nowak A., *Powrót „Imperium Zła”. Ideologie współczesnej Rosji, ich twórcy i krytycy (1913–2023)*, Kraków 2023.
- Omówienie partii politycznych oraz organizacji paramilitarnych i społecznych działających w Polsce w 1939 r. sporządzone przez 3 Oddział (KRO) GUGB NKWD [w:] *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1, Warszawa–Moskwa 2001.
- Piątkowski L., *Związek Radziecki w publicystyce polskiej 1922–1928 – społeczeństwo, polityka, gospodarka*, Lublin 1992.
- Początki sowietologii. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939). Idee – ludzie – dziedzictwo*, red. J. Malicki, A. Pukszt, Warszawa 2020.
- Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały*, red. W. Balcerak, Warszawa 1977.
- Puchalski J., *Instytut Naukowego Badania Komunizmu w Warszawie (1930–1939). Program, organizacja, zbiory prace księgoznawcze* [w:] *Bibliologia polityczna*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2011.
- Sacewicz K., *Komunizm i antykomunizm w II Rzeczypospolitej. Państwo – społeczeństwo – partie*, Olsztyn 2016.
- Siekierska J., *Kartki z przeszłości*, Warszawa 1960.
- Smalianczuk A., Wialiki A., „Operacja polska” NKWD na sowieckiej Białorusi (sierpień 1937 – wrzesień 1938) [w:] „Operacja polska” NKWD 1937–1938. Przywracanie pamięci o zbrodni, red. P. Libera, M. Wyrwa, Warszawa 2023.
- Smoliński A., *Analizy i oceny zmian ekonomicznych na sowieckiej Ukrainie od końca lat 20. do końca lat 30. XX w. sformułowane przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz funkcjonariuszy polskich służb dyplomatycznych: przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego na Sowieci*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2016, t. 7.
- Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty*, t. 1: 1893–1904, oprac. B. Szmidt, Moskwa 1934
- Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. Materiały i dokumenty*, t. 2: 1914–1918, oprac. B. Szmidt, red. S. Krzyżanowski, Moskwa 1936.
- Stroński H., *Represje stalinowskie wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.

- Wialiki A., *Dzierżyński 1932–1937. Rejon skazany na likwidację*, red. naukowa J. Szumski, Warszawa 2021.
- Witkowski J., *Powstanie 1863 r. i rosyjski ruch rewolucyjny początku 1860-ych lat*, Mińsk 1931.
- Zackiewicz G., *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*, Kraków 2004.
- Zieliński K., *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.
- Адибеков Г.М., Шахназарова Э.Н., Шириня К.К., *Организационная структура Коминтерна. 1919–1943*, Москва 1997.
- Алексеев М.А., Колпакиди А.И., Кочик В.Я., *Энциклопедия военной разведки. 1918–1945 гг.*, Москва 2012.
- Арский А.Ф., *Крестьянский вопрос в Польше*, Москва 1923.
- Арский А.Ф., *Польша и ее экономические ресурсы*, Петербург 1920.
- Арский А.Ф., *Современная Польша*, Москва 1925.
- Астрога (Острога) В., *Институт польской пролетарской культуры [w:] Энциклопедия истории Беларуси*, т. 3, Минск 1996.
- Белозорович В.А., *Деятельность Института истории партии и Октябрьской революции при ЦК КП(б)Б (1929–1938)*, „Беларуская думка”, 2021, nr 7.
- Белый террор в Польше*, предисл. и ред. А. Боровского, Москва 1924.
- Бронковский Б., *Коммунистическая партия Польши, приложение: Программа КПП*, Минск 1935.
- Будкевич С.Р., *Польша: военно-географический и военно-статистический очерк*, Москва 1924.
- Гарбацэвіч П., *Полёнізацыя Заходняй Беларусі*, Менск 1932.
- Герасимова И.П., *К истории еврейского отдела Института белорусской культуры (Инбелкульт) и еврейского сектора Белорусской академии наук в 20–30-х годах*, „Вести Еврейского университета в Москве” 1996, nr 2 (12).
- Гессен С.Я., *Окраинные государства. Польша, Финляндия, Эстония, Латвия и Литва*, Ленинград 1926.
- Глеб М., *Проект „Большой Днепр” в истории Белорусской академии наук, „Наука и инновации”* 2018, nr 10 (188).
- Горбуров К., *Болеслав Скарбек-Шацький (1888–1934): маловідома біографія лідера „польської комуністичної роботи” в УСРР*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 2012, nr 1 (38).
- Горяинов А.Н., *Советская славистика 1920–1930-х годов [w:] Исследования по историографии славяноведения и балканистики*, Москва 1981.
- Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, т. VI: 1933–1938 гг., отв. ред. И.А. Хренов, Т. Цесляк, Москва 1969.
- Иойриш Б., *В панской Польше*, Харьков 1926.
- История белорусской государственности. В 5 томах*, т. 3: *Белорусская государственность: от идеи к национальному государству (1917–1939 гг.)*, отв. ред. тома В.Г. Мазец, Н.В. Смехович, С.А. Третьяк, Минск 2019.
- Кен О., *Карл Радек и Бюро международной информации ЦК ВКП(б), 1932–1934 гг.*, „Cahiers du Monde Russe”, 2003, t. 44, nr 1.
- Кон Ф., *Западная Беларусь, колония панской Польши*, Москва 1928.

- Костшева В., *Теория и практика польского фашизма* [w:] *Мировой фашизм. Сборник статей*, ред. Н. Мещерков, Москва–Петроград 1923.
- Красный Ю., *Польский фашизм*, Москва 1924.
- Лінднэр Р., *Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст.*, Санкт-Пецярбург 2005.
- Матулайтис Э., *Литовцы под гнетом фашистской Польши (политико-экономический очерк)*, Минск 1936.
- Мосолов В.Г., *ИМЭЛ – цитадель партийной ортодоксии: из истории Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1921–1956*, Москва 2010.
- Научно-организационные связи Академии наук СССР и Академии наук БССР. 1929–1941 гг. Сборник документов*, составители Л.Д. Бондарь, Н.В. Токарев, К.Г. Шишкина, Минск 2015.
- О работе Редакционной коллегии польских изданий ИМЭЛ, „Историк-марксист” 1933, nr 4 (32).*
- Острога (Астрога) В.А., *Историческая полонистика в БССР (1920-е годы)* [w:] *Проблемы внешней политики и безопасности: Беларусь – Польша: история и перспективы сотрудничества*, отв. ред А.В. Русакович [и др.], Минск 2009.
- Петрусевич Б.В., *Обучение и подготовка польской армии*, Москва 1929.
- Политические партии в Польше, зап. Беларуси и зап. Украине*, под. ред. С. Скульского, Минск 1935.
- Пять лет ленинской учебы: юбилейный сборник (1922–1927)*, под ред. С. Аллерман, Ленинград 1927.
- Рафаил М.А., *Куда ведет Польшу Пилсудский*, Ленинград 1928.
- Рубльов О., Репринцев В., *Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” 1995, nr 1–2.
- Сборник коммунистического университета национальных меньшинств Запада посвященный пятилетию Октябрьской революции*, Москва 1922.
- Скульский С., *Беспартийный блок – правящая партия польского фашизма*, Минск 1935.
- Советская гениза – The Soviet genizah: новые архивные разыскания по истории евреев в СССР*, составители и ответственные редакторы Г. Эстрайх, А. Френкель, Бостон–Санкт-Петербург 2020.
- Справочно-информационные материалы к документальным фондам РЦХИДНИ*, вып. 2, под ред. Ю.Н. Амиантова, К.М. Андерсона (гл. редактор), О. Наумова, З.Н. Тихоновой, Москва 1996.
- Ставицька Н.П., *Ліквідація науково-дослідних установ ВУАН з дослідження національних меншин України (II пол. 1920–1930-х рр.)*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти”, 2007, no. 34.
- Улада і грамадства БССР у 1929–1939 гады ў дакументах Сакрэтнага аддзела / Асобага сектара ЦК КП(б)Б*, склад., аут. прад. І. Раманова, Менск 2019.
- Фришман В., *Промышленность Западной Беларуси. Статистическо-экономические описание*, Минск 1934.
- Шаповал Ю.І., *Інститут історії партії при ЦК Компартії України – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* [w:] *Энциклопедія історії України: т. 3: Е – Й*, редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін., Київ 2005.

Шнэйдэр (Шнейдер) Я., *Абнішчанне сляянства на Заходней Беларусі і шлях да заможнага жыцця ў БССР*, Менск 1934.

Шнейдер (Шнэйдэр) Я., *Очерки размещения промышленности Западной Беларуси*, Минск 1936.

Między ekspozyturą białego wywiadu a instytucją naukową – ośrodki badające problematykę polską w Związku Sowieckim w latach 1921–1938

W artykule przeanalizowano wybrane aspekty funkcjonowania instytucji akademickich i *quasi*-naukowych w Związku Sowieckim, prowadzących działalność o charakterze naukowo-badawczym i eksperckim, która dotyczyła szeroko rozumianej problematyki polskiej. Autorzy omówili poszczególne instytucje zajmujące się gromadzeniem i opracowaniem materiałów o charakterze analitycznym na potrzeby „czynników decyzyjnych” i realizowania bieżących zamówień władz. Oprócz zaprezentowania genezy powstania tych instytucji, kształtowania się pola ich działalności oraz kadr, które zajmowały się analizą sytuacji w Polsce, podjęto próbę określenia zakresu realizowanych zadań i sposobów ich wykonania.

SŁOWA KLUCZOWE

Związek Sowiecki, II Rzeczpospolita, biały wywiad, instytucje naukowe

Between a Branch of White Intelligence and a Scientific Institution: Centres Researching Polish Issues in the Soviet Union in the Years 1921–1938

The article analysed selected aspects of the functioning of academic and quasi-scientific institutions in the Soviet Union, conducting research and expert activities related to broadly understood Polish issues. The authors discussed individual institutions that collect and develop analytical materials for the purposes of “decision-making factors” and the implementation of current government orders. In addition to presenting the genesis of the establishment of these institutions, the development of their field of activity and the staff who analysed the situation in Poland, an attempt was made to determine the scope of tasks performed and the methods of their implementation.

KEYWORDS

The Soviet Union, the Second Polish Republic, white intelligence, scientific institutions

PAWEŁ LIBERA – historyk, doktor, adiunkt w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, główny specjalista w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej. Zajmuje się zagadnieniami związanymi z polityką wschodnią II Rzeczypospolitej, stosunkami polsko-sowieckimi oraz polską emigracją polityczną po 1945 r.

JAN SZUMSKI – historyk, doktor habilitowany, profesor w Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk im. Aleksandra i Ludwika Birkenmajerów, główny specjalista w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej. Zajmuje się tematyką związaną z historią polsko-sowieckich stosunków politycznych i kontaktów naukowych oraz dziejami Polaków w ZSRS.

PAWEŁ LIBERA – PhD, historian, assistant professor at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, and a chief specialist at the Historical Research Centre of the Institute of National Remembrance. Deals with issues related to the eastern policy of the Second Polish Republic, Polish-Soviet relations and Polish political emigration after 1945.

JAN SZUMSKI – PhD with habilitation [Polish: *dr hab.*], historian, professor at the Institute of the History of Science of the Aleksander and Ludwik Birkenmajer Polish Academy of Sciences, and a chief specialist at the Historical Research Centre of the Institute of National Remembrance. Deals with topics related to the history of Polish-Soviet political relations and scientific contacts, as well as the history of Poles in the USSR.